

УДК 811.111'253

Білецька О. О.,
кандидат культурології, доцент
Київського національного університету культури і мистецтв

МОВНІ РЕАЛІЇ ЯК ВЕРБАЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ СПЕЦИФІЧНИХ РИС НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУР

Статтю присвячено питанню мовних реалій як чиннику формування культурних кодів. Розкрито сутність понять «реалія» та «культуронім». У статті проаналізовано різні типи класифікацій, шляхом методу порівняння визначено їх спільні та відмінні риси. В статті досліджено основні причини формування кожного з видів класифікації реалій, а також розглянуто найголовніші особливості кожної групи реалій.

Ключові слова: реалії, національно-зумовлені елементи, культуроніми.

Статья посвящена вопросу языковых реалий как фактора формирования культурных кодов. Раскрыта сущность понятий «реалия» и «культуроним». В статье проанализированы разные типы классификаций, путем метода сравнение определено их общие и отличительные особенности. В статье исследованы основные причины формирования каждого из видов классификации реалий, а также рассмотрены главнейшие особенности каждой группы реалий.

Ключевые слова: реалии, национально-обусловленные элементы, культуронимы.

The article deals with the realities of language as a factor in the formation of cultural codes. It looks into the essence of the concepts of «reality» and «culturonim». The article analyzes different types of classifications determined by the method of comparing their differences and similarities. The paper investigates the main reasons for the formation of each of the classification realities, and examined the main features of each group context.

Key words: realities, nationally-biased elements, culturonims.

Розширення міжкультурних контактів і глобалізація мультикультурної земної цивілізації роблять необхідним вивчення елементів культури, що знаходять відбиття в мові будь-якого народу в національно-культурному аспекті. Проблема співвідношення й взаємозв'язку мови й культури завжди викликала значний інтерес багатьох лінгвістів, які, незважаючи на своєрідність підходів до даного питання, розглядають культуру й мову у взаємодії. Сучасна лінгвістика прагне досягти культурну свідомість окремо взятих націй через мовні засоби. Більшість вчених-лінгвістів сходяться в думці, що мова, будучи явищем соціальним, може й повинна розглядатися не тільки із чисто лінгвістичної точки зору, але, що саме головне, із екстралінгвістичної або культурологічної, тому що вона сама, з одного боку, є частиною культури, а з іншого «дзеркалом», що відбиває її своєрідність і багатство.

Метою написання даної статті є дослідити особливості формування реалій як засобів вербального вираження специфічних культур та чиннику формування кодів специфічної культури.

Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: визначити місце національно-маркованої лексики як екстралінгвістичного та культурологічного явища, дослідити різні види класифікацій реалій, визначити місце культуронімів у структурі класифікацій реалій, проаналізувати характерні риси поділу реалій на групи як відображення мовної картини світу.

Будь-яка культура є невід'ємної складової сфери перебування людини як соціальної істоти. Здатність орієнтуватися в навколишньому світі, пізнавати його – є одним з найважливіших умінь людської особистості. Людина перебуває в постійній взаємодії з навколишнім світом, збираючи інформацію про нього, тим самим у свідомості людини відбивається навколишня дійсність. Отримані знання виражаються за допомогою мови. Мова не існує поза людиною, і людина не існує поза мовою. Мова – це знаряддя пізнання, за допомогою якого людина пізнає світ і культуру... Це знаряддя культури: вона формує людину, визначає його поведінку, спосіб життя, світогляд, менталітет, національний характер, ідеологію [11; 12].

Мова, як засіб спілкування між людьми, координує їхню спільну діяльність знаковим засобом у процесі мовної взаємодії людей, у ході якого здійснюється узгодження комунікативних діяльностей на основі ресурсів мовної системи. Мова бере участь не тільки в передачі думки про щось уже пізаному, але й у формуванні нової думки про нове пізнаване явище, процес, предмет.

Починаючи з XIX ст., питання про взаємодію й взаємозв'язки мови й культури є одним із самих обговорюваних і досліджуваних у лінгвістиці й, проте, воно дотепер не втратив своєї актуальності. Вперше спробу рішення цієї проблеми почав ще В. фон Гумбольдт, чия концепція базується на наступних положеннях [1]:

- матеріальна й духовна культура втілюються в мові;
- усяка культура національна, її національний характер виражений у мові за допомогою особливого бачення миру; мові властива специфічна для кожного народу внутрішня форма;
- внутрішня форма мови – це вираження «народного духу», його культури;
- мова – це сполучна ланка між людиною й навколишнім його світом.

На думку В. фон Гумбольдта, мова й культура – це форми свідомості, що відображають світогляд людини і є національною формою втілення матеріальної й духовної культури народу. Згодом концепцію В. фон Гумбольдта продовжували розробляти Ш. Баллі, І. О. Бодуен де Куртене, Ж. Вандрієс, О. А. Потєбня, Р. О. Якобсон й інші дослідники [5].

Проте всі визначення мови сходяться в головному: мова – це засіб спілкування, засіб вираження думок. Наприкінці XX ст. у визначеннях поняття «мова» з'явилося істотне доповнення: мова – продукт культури, її важлива складова частина й умова існування, чинник формування культурних кодів [12].

Будь-яка культура є єдністю духовного й матеріального. Матеріальна сторона культури представлена в мові національно-специфічними лексичними одиницями,

духовна – стійкими асоціаціями, загальним баченням світу, що склалися в тому або іншому мовному колективі під час його культурно-історичного розвитку.

Проте, при зіставленні мов і культур виділяються елементи співпадаючі й незбіжні. Будучи компонентом культури, мова в цілому належить до незбіжних елементів. До них же належать, насамперед, елементи, що позначають безеквівалентну лексику, і конотації, властиві словам в одній мові й відсутні або ті, що відрізняються, в словах іншої мови [3], тобто специфічні мовні одиниці, реалії або «культуроніми».

Досить докладно розбирає поняття культуронімів В. В. Кабакчі у своїй книзі «Практика англійської міжкультурної комунікації», а також приводить їхню класифікацію. Будучи універсальним засобом спілкування, мова створює позначення для всіх (значимих для даного народу) елементів земної цивілізації, В. В. Кабакчі підрозділяє культуроніми на три основних типи: поліоніми, ідіоніми й ксеноніми [8].

Відповідно до визначення, поліоніми – це універсальні елементи земної цивілізації, що зустрічаються в багатьох культурах. Поліоніми можуть бути різні (гетерогени) за формою (river/ріка, teacher/учитель, library/бібліотека, government/уряд). В інших випадках ми маємо справу зі словами, не тільки схожими (гомогенними) за значенням, але й співпадаючими, у тім або іншому ступені, за формою. Це так називані «інтернаціоналізми»: geography/географія, university/університет, army/армія, democracy/демократія.

Ідіоніми – це специфічні елементи даної («своєї», внутрішньої) культури мовою даної культури. Так, cowboy, prairie, House of Commons – ідіоніми англійської мови; козак, степ, Дума, цар – ідіоніми української мови.

Ксеноніми – це мовні одиниці, що використовуються в даній мові для позначення специфічних елементів зовнішніх культур. Так, слова Cossack, steppe, Duma, tsar/czar – це ксеноніми в межах англійської мови, у той час як ковбой, прерія, палата громад й їм подібні – ксеноніми в межах української мови.

Крім вищезгаданих визначень культурно-зумовлених явищ, інші автори вживають визначення, синонімічне за значенням слову «культуронім», називаючи «реаліями».

Л. С. Бархударов називає реаліями слова, що позначають поняття й ситуації, що не існують у практичному досвіді людей, які спілкуються іншою мовою [9].

Г. Д. Томахін відзначає, що при зіставленні мов, культур можна виділити розбіжності означуваних (інореалії) і означаючих (іноформи). Розбіжності означуваних спостерігаються в наступних випадках [13]:

1. Реалія властива лише одному мовному колективу, а в іншому вона відсутня;
2. Реалія присутня в обох мовних колективах, але в одному з них вона не відзначена спеціально;
3. У різних суспільствах подібні функції здійснюються різними реаліями (функціональна подоба різних реалій);
4. Подібні реалії функціонально різні.

У свою чергу, у вітчизняній і закордонній лінгвістиці існує кілька класифікацій реалій. Болгарські дослідники С. Влахов і С. Флорин пропонують класифікувати реалії по наступних принципах [6]:

I. Предметний розподіл:

1. Географічні реалії:

- назви об'єктів фізичної географії, у тому числі й метеорології: степ, прерія, торнадо, джунглі;
- назви географічних об'єктів, пов'язаних з людською діяльністю: крига, язовир;
- назви ендеміків: сніжна людина-сті, баньян-дерево.

2. Етнографічні реалії:

а) Побут:

- їжа, напої й т.п.: тубу (соєвий сир), тірамісу, «Кривава Мері»;
- одяг (включаючи взуття, головні убори й ін.): дхоти (чоловічий одяг в Індії);
- житло, меблі, посуд й ін. начиння: хата, хата, карахі (вид сковороди в Індії);
- транспорт (засоби пересування й водії): рикша, паланкін, пірога, катамаран;
- інші: ароматні палички, путівка, будинок відпочинку.

б) Праця:

- люди праці: ударник, бригадир;
- знаряддя праці: мачете, бумеранг, ласо;
- організація праці (включаючи господарство й т.п.): агрокомплекс, бригада, гільдія.

в) Мистецтво й культура:

- музика й танці: гопак, козачок, лезгинка;
- музичні інструменти й ін.: балалайка, табла (вид барабана), сопілка;
- фольклор: газелі, сага, билина;
- театр: кабукі, але, містерія, арлекін;
- інші мистецтва й предмети мистецтв: ікебана, маконда;
- виконавці: блазень, гейша, гетера;
- звичаї, ритуали: вендета, чайна церемонія;
- свята, ігри: Дівалі (індійський «діловий» Новий Рік), Банківські вихідні (державні свята Британії, протягом яких банки закриті);
- міфологія: ракшас (демон), Шива, Ганеша, Ісус;
- культові реалії: фэншуй;
- календар: бабине літо, індійське літо.

в) Етнічні об'єкти:

- етноніми: апах, банту, гуцул, кафр;
- прізвиська (жартівливий або образливі): кацап, чуб, фріц, ангрес;
- назви осіб за місцем проживання: пенджабці (жителі штату Пенджаб в Індії), Омичі, Приморці.

г) Міри й гроші:

- одиниці мер: ман, фунт, унція;
- грошові одиниці: рубль, долар, фунт;
- просторічні назви й тих й інших: двушка, трешница, п'ятак.

3. Суспільно-політичні реалії:

а) Адміністративно-територіальний пристрій:

- адміністративно-територіальні одиниці: штат, губернія, князівство;

- населені пункти: аул, станиця, хутір;
- деталі населеного пункту: кремль, донжон (вежа середньовічного замка).

б) Органи й носії влади:

- органи влади: народні збори, Палата Лордів;
- носії влади: раджа (цар), королева-мати, фараон.

г) Суспільно-політичне життя:

- політична діяльність і діячі: віги, торуй, лорд;
- патріотичні й суспільні рухи: партизани, західники;
- соціальні явища й рухи (і їхні представники): бізнес, гіппі, неп;
- звання, ступеня, титули, звернення: містер, сер, мадам, мадемуазель;
- установи: загс, комітет мистецтва й культури;
- навчальні заклади й культурні установи: коледж, ліцей;
- стани й касты (і їхні члени): кшатрії (каста воїнів в Індії);
- станові знаки й символи: свастика, білі кольори брахманів.

4. Військові реалії:

- підрозділу: легіон, табір, орда;
- зброя: ваджра – зброя бога Індри;
- обмундирування: шолом, кольчуга;
- військовослужбовці (і командири): отаман, осавул.

II. Місцевий розподіл:

1. У площині однієї мови:

а) свої реалії:

- національні;
- локальні;
- мікрореалії.

б) чужі реалії:

- інтернаціональні;
- регіональні.

2. У площині пари мов:

- внутрішні реалії;
- зовнішні реалії.

У реаліях наочно проявляється близькість між мовою й культурою: поява нових реалій у матеріальному й духовному житті суспільства веде до виникнення реалій у мові, причому час появи нових реалій можна встановити досить точно, тому що лексика чуйно реагує на всі зміни громадського життя.

Порівняно із іншими словами мови відмітною рисою реалії є характер її предметного змісту, тобто тісний зв'язок позначуваного реалією предмета, поняття, явища з народом, країною, з одного боку, та історичним відрізком часу – з іншої. Звідси треба, що реалії властиві відповідний національний (місцевий) або історичний колорит.

Прикладом місцевих реалій є назви місцевих визначних пам'яток, які, якщо й стають відомими за межами даної місцевості (іноді входячи у фонд національної культури), проте, зберігають асоціацію саме з даною місцевістю.

Реаліям властивий і часовий колорит. Як мовне явище, найбільше тісно пов'язане з культурою, ці лексичні одиниці швидко реагують на всі зміни в розвитку суспільства; серед них завжди можна виділити реалії-неологізми, історизми, архаїзми [9].

У свою чергу, багато дослідників дають приблизні, неповні визначення реалій, відзначаючи лише ті або інші з ознак, той або інший вид цього класу, уживаючи неоднакові терміни на їх позначення. Для одних у групу специфічної лексики входять слова, що позначають іноземні реалії, як, наприклад, особливості державного ладу, побуту, вдач тощо. Інші тлумачать реалії непомірно широко, відносячи до числа реалій події суспільного й культурного життя країни, громадські організації, звичаї й традиції тощо [9].

Також, найпоширеніший спосіб виникнення реалій – природний шлях, у результаті народної словотворчості. Вони міцно зв'язні з побутом, історією й культурою народу.

Узагальнивши перераховані вище визначення реалії або культуроніма можна зробити висновок про те, що під визначення реалії попадають всі мовні одиниці однієї мови, що позначають її специфічні елементи й не мають еквівалентів в іншій мові.

У цьому випадку варто звернутися до таких понять як мовна картина світу і мовні універсалії. Тому що саме вони, головним чином впливають на формування реалій у мові того або іншого народу.

За В. фон Гумбольдтом всі мови піддаються порівнянню й аналізу, під час яких ми можемо виділити універсальні поняття, що існують у всіх мовах, а також такі реалії, аналогів яким немає в інших мовах. На основі навчання В. фон Гумбольдта про внутрішню форму мови Лео Вайсгербер побудував свою теорію мовної картини світу (*Weltbild der Sprache*). Словниковий запас конкретної мови включає в цілому разом із сукупністю мовних знаків також і сукупність понятійних розумових засобів, якими розташовує мовне співтовариство; і в міру того, як кожен носій мови вивчає цей словник, всі члени мовного співтовариства опановують цими розумовими засобами; у цьому змісті можна сказати, що можливість рідної мови полягає в тому, що він містить у своїх поняттях певну картину світу й передає її всім членам мовного співтовариства [4].

Л. Вайсгербер уже вписує картину світу в саму мову, роблячи її його фундаментальною приналежністю. Але в ній картина світу поки ще інкорпорується лише в словниковий склад мови, а не в мову в цілому.

Наукова еволюція Л. Вайсгербера у відношенні до концепції мовної картини світу йшла в напрямі від вказівки на її об'єктивно-універсальну основу до підкреслення її суб'єктивно-національної природи. Перевернутість відносин між зовнішнім світом і мовою виявляється в Л. Вайсгербера в рішенні їм питання про співвідношення наукової і мовної картин світу. Він не пішов тут по шляху Ернста Касірера, що визнавав владу мови над науковою свідомістю. Але він визнавав її лише на початковому етапі діяльності вченого, спрямованої на дослідження того або іншого предмета [4].

Б. Уорф у співдружності із ученими Е. Сепіром і Г. Хойджером проводив дослідження на матеріалі мови американських індіанців (хоппи, нутка, навахо) і вони виявили специфіку категоризації світу індіанцями, що полягає в перевазі дієслівних форм в описі навколишньої дійсності, тобто в описі світу через дію [7; 10]. На основі матеріалів цих досліджень Б. Уорф зробив наступні висновки про розчленування природи в напрямі, підказаному мовою, про виділення у світі явищ тих або інших категорії й типів зовсім не тому, що вони самоочевидні; навпроти, світ з'являється перед нами як

калейдоскопічний потік вражень, що повинен бути організований нашою свідомістю, а це значить – в основному, мовною системою, що зберігається в нашій свідомості.

Б. Уорф виводив наукову картину світу прямо з мовної, що неминуче привело його до їхнього ототожнення. З позиції Б. Уорфа треба, що між науковим пізнанням і повсякденним треба в остаточному підсумку поставити знак рівності, оскільки мовна картина світу відбиває масове, «народне», повсякденна свідомість, але саму цю свідомість американський дослідник і розцінював як сито, через яке потрібно пропускати враження індивідуума від зовнішнього світу, щоб їх упорядкувати [14].

Вище були розглянуті концепції знаменитих учених минулого, але наука не стоїть на місці – йде постійний процес, вона розвивається. Тому треба під час роботи також взяти до уваги погляди вчених сучасності на цю проблему. У першу чергу необхідно чітко визначити саме поняття мовної картини світу.

В свою чергу, академіком Ю. Д. Апресяном було сформульовано визначення «мовної картини світу» як історично сформованої в повсякденній свідомості даного мовного колективу й відбитої в мові сукупності уявлень про світ, певний спосіб концептуалізації дійсності [2].

За ним, кожна природна мова відбиває певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Значення, що виражаються у ньому, складаються в якусь єдину систему поглядів, свого роду колективну філософію, що нав'язує в якості обов'язкової всім носіям мови. Властивий даній мові спосіб концептуалізації дійсності почасти універсальний, почасти національно специфічний, так що носії різних мов можуть бачити світ по-різному, через призму своїх мов. З іншого боку, мовна картина світу є «наївною» у тому розумінні, що в багатьох істотних відносинах вона відрізняється від «наукової» картини. При цьому, відбиті в мові наївні уявлення аж ніяк не примітивні: у багатьох випадках вони не менш складні й цікаві, чим наукові. Такі, наприклад, уявлення про внутрішній світ людини, які відбивають досвід інтроспекції десятків поколінь протягом багатьох тисячоріч і здатні служити надійним провідником у цей світ.

Поняття мовної картини світу включає дві зв'язані між собою, але різні ідеї: 1) що картина світу, пропонована мовою, відрізняється від «наукової» (у цьому змісті вживається також термін «наївна картина світу»), і 2) що кожна мова «малює» свою картину, що зображує дійсність трохи інакше, чим це роблять інші мови. Реконструкція мовної картини світу становить одну з найважливіших завдань сучасної лінгвістичної семантики. Дослідження мовної картини світу ведеться у двох напрямках, відповідно до названого двох складового цього поняття. З одного боку, на підставі системного семантичного аналізу лексики певної мови виробляється реконструкція цільної системи подань, відбитої в даній мові, безвідносно до тому, є вона специфічною для даної мови або універсальною, що відбиває «наївний» погляд на мир на протигагу «науковому». З іншого боку, досліджуються окремі характерні для даної мови (лінгвоспецифічні) концепти, що володіють двома властивостями: вони є «ключовими» для даної культури (у тому розумінні, що дають «ключ» до її розуміння) і одночасно відповідні слова погано перекладаються на інші мови: переказний еквівалент або взагалі відсутній (як, наприклад, для українських слів туга, надрич, либонь, воля, неприкаяний, задушевність, совісно, кривдно, незручно), або такий еквівалент у принципі є, але він не містить саме

тих компонентів значення, які є для даного слова специфічними (такі, наприклад, українські слова *душа*, *доля*, *щастя*, *справедливість*, *вulgарність*, *розлука*, *образа*, *жалість*, *збиратися*, *добиратися* тощо).

Проаналізувавши вищезазначену концепцію, можна помітити, що концепція академіка Ю. Д. Апресяна будується на двох ключових теоріях, висунутих з одного боку, Вільгельмом фон Гумбольдтом і Лео Вайсгербером – це стосується таких понять як «наукова» й «наївна» картини світу. З іншого боку, він також бере до уваги гіпотезу Сепіра – Уорфа, це стосується його висловлень про розходження в мовних картинах світу різних народів.

Отже, можна зробити висновок про те, що матеріальна й духовна культура є головними джерелами культурно-зумовлених явищ. Хоча фактично світ однаковий для всіх людей, у кожного народу існує своя картина світу. Він з максимальною точністю відбиває бачення світу того або іншого народу, але не спотворює його, а пропускає через себе, і це приводить до формування мовних розходжень або реалій.

Література:

1. Алпатов В. М. *История лингвистических учений. Учебное пособие.* – 2-е изд., испр. / В. М. Алпатов – Москва : «Языки русской культуры», 1999. — 368 с.
2. Апресян Ю. Д. *Языковая картина мира и системная лексикография* / Ю. Д. Апресян, В. Ю. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская, Б. Л. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. В. Санников, Е. В. Урысон // Москва : Школа «Языки славянских культур». – 2006. – 910 с.
3. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов* / О. С. Ахманова – М. : Советская энциклопедия, 1966 (2-е изд. – 1968; 3-е изд. – 2004).
4. Вайсгербер Й. Л. *Родной язык и формирование духа* / Пер. с нем., вступ. ст. и коммент. О. А. Радченко. Изд. 2-е, испр. и доп. / Й. Л. Вайсгербер – Москва : Едиториал УРСС, 2004. – 232 с. (*История лингвофилософской мысли.*)
5. Верещагин Е. М. *Язык и культура. : методическое руководство* / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – 4-е изд. – Москва : Русский язык, 1990. – 246 с.
6. Влахов С. *Непереводимое в переводе* / С. Влахов, С. Флорин. – Москва : Международные отношения, 1980. – 352 с.
7. Жукова И. К., Лебедько М. Г. *American Quilt: A Reference Book on American Culture.* Владивосток : ДВГУ, 1999. [Электронный ресурс] : <http://ifl.wl.dvgu.ru/nauka/bazy-danpux>
8. Кабакчи В. В. *Практика англоязычной межкультурной коммуникации* / В. В. Кабакчи. – Санкт-Петербург : – Союз, 2001. – 480 с.
9. Сальников, Н. М. *Язык – Культура – Перевод сборник научных трудов* / Н. М. Сальников. – МГЛУ, № 426. – Москва : – 1996. – 312 с.
10. Сепир Э. *Избранные труды по языкознанию и культурологии* / Э. Сепир. – Москва, 1993. – 244 с.
11. Тер-Минасова С. Г. *Язык, личность, Интернет* // Вестник МГУ. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2000. – № 4.
12. Тер-Минасова С. Г. *Язык и межкультурная коммуникация* / С. Г. Терминасова. – Москва : Слово, 2000. – 624 с.
13. Томахин Г. Д. *Прагматический аспект лексического фона слова* / Г. Д. Томахин // Филологические науки. – 1988. – № 5. – С. 82–86.
14. Фененко Н. А. *Язык реалий и реалии языка* / Н. А. Фененко; Воронежский межрегиональный ин-т общественных наук, Воронежский гос. ун-т. – Воронеж : [б.и.], 2001. – 140 с. – (Межрегиональные исследования в общественных науках).